

Բ. Առաջնայտն

ՀԱՅԿ-ՕՐԻՈՆ

Հայերի ավանդական նախահոր՝ Հայկի անվան հետ շատ առասպելներ են կապված եղել, որոնք դեռ պարզարանման մեծ կարիք ունեն։ Հայկ-Օրիոնի անվան հետ կապված ավանդությունները չտիպազանց հնավանդ են. մեր կարծիքով՝ նրանք ծագել են Արևելքում¹ և նրանց արմատները տանում են դեպի առնական հասարակությունը։ Հայկին վերաբերող ավանդությունն այսօր էլ մեծ թովչանք ունի, որքանով խոսքը վերաբերում է մի ժողովրդի ավանդական նախահորը, որը հանդես է գալիս որպես ազատատենչ, ընդդիմակալ բռնություն, ապստամբում է բռնակալության և սուրբ-կացման դեմ հանուն հայրենիքի և ազատության, գերադասում է փառավոր մահը ամոթալի ստրկությունից։

Մեր այս հոդվածին ծնունդ տվողը եղավ IV դարից մեզ հասած մի հարթաքանդակ, որի բացատրությունը, անալոլիկ նյութերի հիման վրա, մեզ հնարավորություն տվեց կռահելու Հայկ-Օրիոնի ավանդության առանձին կողմերն ու նրա փոխակերպությունները, որ համապատասխան են հասարակության և հասարակական մտածողության զարգացման ընթացքին, առնական հասարակությունից դասակարգային հասարակության անցման շրջանում։ Նոր միայն հաստատվող բռնակալության դեմ է, որ ապստամբում է հայերի ավանդական նախահայրը։

Այդի Արշակունյան դամբարանի ներսի խորշերի առջևի սալերից մեկի վրա քանդակված է մի նիզակավոր մարդու պատկերը, որ կոչվում է վարազի կամ խոզի դեմ։ Որտորդի երկու շներն օդնում են նրան. շներից մեկը բռնել է վարազի հետևի ոտքից, մյուսը թռչելով դիտի վրա՝ բռնել է ականջից։ Առաջին հայացքից այս մի սովորական որսորդական տեսարան է, սակայն սյուժետն ամբողջությամբ և որտորդի մերկ լինելը մտածել են տալիս, թե դրո՞ւ ունենք ինչ-որ միջակառն բնույթի խմբի հետ։

Անհրաժեշտ էր նախ պարզել նման սյուժետների առկայությունն ուրիշ երկրներում։ Այլ իրոք, մեզ հաջողվեց գտնել ճիշտ նույնպիսի սյուժետ, մի փղոսկրե դանձարանի վրա, որն արևելյան ծագում ունի և խաչակիրների կապիտան Գարնիերը ավար է տարել Կոստանդնուպոլիսը գրավելու ժամանակ։ Հրատարակչի կարծիքով՝ այդ քանդակը արևելյան աշխարհիկ սյուժետ է ներկայացնում²։ Երկրորդ անգամ նույնպիսի սյուժետ հանդիպում է

¹ Ն. Մառի կարծիքով՝ կոստանդնուպոլիսի մի շարք ավանդությունները գերազանցապես արևելյան ծագում ունեն։

² Dalton — Byzantine art and archeology, Oxford, 1911, նկ. 11, տեքստը՝ էջ 290—291։

կերթոն-Ֆերանում (Ֆրանսիա) գտնվող մի սարկոֆագի վրա, սակայն այսօր սյուժեկը ասորերվում է առաջինից. երկու շան փոխարեն վարադի վրա հարձակվել են երեք շուն և, բացի կոճոց սրսորդից, մի վիրավոր մարդ էլ ընկած է ներքևում¹։ Թե ինչ է ներկայացնում այս տեսարանը, հրատարակիչը չի բացատրում. համենայն դեպս դառնում է, որ կրոնական սյուժեկն չէ։

Մեր խնդիրն է Հայաստանում հանդիպող սյուժեկի բացատրությունը, որի նմանակը, Դալտոնի կարծիքով, արևելյան աշխարհիկ տեսարան է։ Այսպիսով, երոպական գրականության մեջ այս սյուժեկն իր բացատրությունը չի գտել։ Մեր քննչական վրա մերկ ֆիգուրայի (որսորդի) և երկու շան առկայությունը մտածել է տալիս, որ գործ ունենք ինչ-որ դյուցազնի հետ, որքանով հին ժամանակներում դյուցազուհիներն էին մերկ քանդակվում, կամ աստվածները։ Մեր այս ենթադրությունը որպես հաջող սկիզբ՝ գործի կեսն էք, որովհետև հայկական հին ավանդությունների մեջ այդպիսի որսորդ դյուցազուհի դերում մենք գտնում ենք Հայկին, որը պատկերացվել է սրպեա հակա որսորդ, քաջ աղեղնավոր, որն ուներ երկու շուն և հալածում էր ամեն տեսակի գաղանների. նա մրցում էր Անահիտի հետ, որն ուղարկում է կարիճին՝ խայթելու Հայկ-Օրիոնին և այդ խայթոցից Հայկը մեռնում է։ Անահիտը զղջալով իր արածը, Հայկի մահից հետո նրան դարձնում է երկնակամարի ամենագեղեցիկ ու պայծառ աստղերից մեկը, որի անունով կոչվում է մի ամբողջ համաստեղություն. այդ համաստեղության մեջ են գտնվում որսորդ Հայկ-Օրիոնի օգնական շները՝ Մեծ և Փոքր Շուն համաստեղությունները։ Հայկ-Օրիոն համաստեղությունը լավ է երևում հասկառնա ամառային արևադարձի օրերին և նրա երևալիս թույլ աստղերը կամ անհետանում են և կամ խավարում է նրանց լույսը։ Ըստ երևույթին այս դիտարկությունն է հիմք կազմել այն ավանդության, թե Հայկ-Օրիոնը իր շներով երկնակամարում էլ շարունակում է հալածել առանձին կենդանիներին՝ աստղերին կամ կոճոճ է նրանց դեմ։ Այսպես, Հայկ-Օրիոնը կոճոճ է աստղերի դեմ, բայց մեր նկարում նա կոճոճ է խոզի կամ վարադի դեմ. հարց է առաջանում՝ ինչպես հասկանալ այդ հանգամանքը։ Այսպես էլ մեզ օգնություն են հասնում հին կոսմիական բնութագրերը, որոնց համաձայն՝ խոզը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե մի աստղ երկնակամարում²։ Այս ամենից հետևում է, որ մեր քանդակը պատկերում է Հայկ-Օրիոնի հետ կապված առասպելը, իսկ եթե V դարում այդպիսի քանդակ է կատարվում, այդ նշանակում է, թե Հայկի վերաբերյալ ավանդությունը կենդանի էր ժողովրդի հիշողության մեջ, այլև մեծ համարում ուներ։ Դրա վերաբերյալ ուղղակի վկայություն ունենք Մովսես Խորենացու մոտ, որը պատմելով Հայկի մասին, ավելացնում է. «Սա արգարացնում է պատմված հին անգիր գրույցները»³։ Հայկին վերաբերող առասպելը քննության առնելով՝ Մ. Աբեղյանը գրում է. «Աստվածաշնչի մեջ (Եսայի, ԺԳ. 10. Յոր. ԼԸ. 31) Օրիոն համաստեղությունը Հայկ անունով է կոչված, որով և Հայկ ներկայանում է համապատասխան Օրիոնի, իբրև առասպելական որսորդ։ Իսկ մյուս կողմից՝

¹ Garruci—Storia de la art cristiana, vol. V, tav. 338, տեքստը, էջ 63.

² Անահիտի Շիրակուհու Մնացորդ բանից, էջ 73:

³ Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Ժ, էջ 33:

Ազգաթանդեղոսի մեջ ևս դորժածված է հայկաբար բառը, հավանորեն «հսկա-
յաբար» բառի իմաստով: Հսկայի իմաստ ունի Հայկ բառը և Փիլոնի թարգ-
մանութեան մեջ, ուր հսկաների մեծութունը «հայկաչափ» բառով է ար-
տահայտած:

«Այս մութ հիշատակութեանները՝ ենթադրել են ապի, թե որեէ հսկա
Հայկի մասին գրույց կամ առասպել կարող է եղած լինել հայոց մեջ, քանի
որ գծվար է կարծել, թե թարգմանիչները Հայկ բառն իրենցից ստեղծելին
Օրինն և հսկա նշանակութեամբ, մանավանդ որ ցայսօր ևս նույն Վանա
կողմերի, ուր Հայկի արարքները կատարվել են, ժողովրդական երգի մեջ
պանուս ենք անչք = Հայկ բառը մի որոշ համասանդութեան իմաստով»¹:

Ազգի տեսարանը մեզ հնարավորութեան է ապիս կոտակու Հայկ հսկա
որսորդի անվան հետ կապված ավանդութեան սրտ կողմերը:

Հայկ-Օրինը հսկա որսորդ է, նա իր երկու շների հետ միասին հալա-
ծում է մյուս գաղաններին — սա Հայկի վերաբերյալ հնագույն հասկացողու-
թեանն է և գալիս է տոտեմական բնութանների շրջանից, երբ Հայկ-
Օրինն էլ ներկայանում է որպես նահապետ՝ բառիս հին իմաստով: Տոտե-
մին էր վերադրվում ավելի տոնի կամ ցեղի ծագումը և հարատևութեանը.
որոշ իմաստով նահապետին էլ կարելի է անվանել մարդ-տոտեմ: Մեր նահա-
պետ Հայկը կոչվում է տոտեմական նշանակութեան ունեցող գաղանների դեմ
և ոչնչացնում է նրանց: Հարածել և ոչնչացնել տոտեմները՝ տոտեմական հասար-
ակութեան մարդու հասկացողութեամբ, նշանակում էր առանձին տոտեմի
հաղթահարումը, համենայն դեպս տոտեմի միջև գոյութեան ունեցած հա-
կասութեանների և կռիվների արտահայտութեանն է հանդիսանում այն Իսկ
այդ կռիվները նպաստում էին մարդկային խմբակցութեանների առավել
խոշորացմանը տոտեմական հասարակութեան մեջ: Հաղթահարված տոտեմը
երբեմն ենթարկվում էին հալթողին, սա տոտեմական հասարակութեան իրա-
կան զորդացմանն է համապատասխանում:

Մեզ թվում է, թե սկզբնապես Հայկը հենց հսկա որսորդ նահապետ-
տոտեմի կերպարանքն է ունեցել: Այդ շրջանի հետ էլ պետք է կապված
լինի Հայկի նահապետ լինելու հասկացողութեանը: Մարդկային ավելի խո-
շոր կամ զորեղ խմբակցութեան տոտեմ-նահապետը հսկա որսորդ է և հաղ-
թահարում է ավելի մանր կամ թույլ խմբակցութեանների նահապետ-առ-
տեմներին՝ գաղաններին: Գաղան-տոտեմից մարդ-տոտեմին անցնելը դեպի
առաջ կատարված մի քայլ է տոտեմական հասարակութեան մարդու մտածո-
ղութեան մեջ և համապատասխանում է այդ հասարակութեան զարգացման
մեջ կատարված պրոգրեսին, որն արտահայտվում էր մարդկային խմբակ-
ցութեանների առավել խոշորացման ձևով:

Հայկի որսորդ լինելու վերաբերյալ հիշատակութեանն է պահպանված
նաև հին հայկական գրավոր աղբյուրներում: Անանուն պատմիչը բերելով
Հայկի առասպելի, մեզ թվում է ժողովրդի մեջ պատմվածին ավելի հարա-
զատ վարիանսը (Սորենացու մոտ այդ առասպելը վերապատմված է), գրում
է, թե Բելը, երբ զորքեր հավաքելով՝ գալիս է Հայկի վրա, առաջարկում է
նրան հնազանդվել և իր արքունիքում երիտասարդներին վարժեցնող ար-
տակառի պաշտան ստանձնել:

¹ Մ. Մ. Թ. Ե. Գ. Ե. — Հայ ժողովրդական տոտեմները, էջ 189—190:

«Վասն այսորիկ, — ասում էր Բելը Հայկին, — զի մի անկցիս ի ձեռս մանկուոյ իմոյ և մեռանիցիս. այլ եկ ի ձեռս իմ, և կեաց ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով ի գործս զմանկուես ի տան իմոյ զարսականս»¹:

[Որպեսզի չընկնես իմ պատանիների ձեռքը և մեռնես, լավ է եկ հնազանդվիր ինձ և խաղաղ ապրիր իմ տանը, գործի դնելով իմ տան պատանի որսկաններին:]

Սակայն, ինչպես տոհմակից-ցեղակիցները, նույնպես և մարդ կամ գազան տոտեմները մահկանացու են։ Իրական կյանքում նրանք մեռնում են։ Անմահ են ափեղբերական մարմինները և կոսմիական երևույթները։ Տոտեմներին երկինք բարձրացնելը նրանց անմահացման նշանակություն ուներ։ Տոտեմներին երկինք բարձրացնելը, նրանց կոսմոգոնիզացիան, դրանով իսկ կոսմոգոնիական անմահ տոտեմների, ապա և աստվածների առաջացումը, որոնք սկզբնապես մեծ մասամբ կոսմիական երևույթների կրողներն են հանդիսացել, հասարակական մտածողություն զարգացման հաջորդ՝ ավելի բարձր աստիճանն է կազմում և համապատասխանում է տոհմական հասարակության զարգացման առավել բարձր աստիճանին, երբ տոհմական հասարակությունը քայքայվել է սկսում։

Մեր հսկա որսորդ տոտեմ Հայկն էլ դրան համապատասխան կոսմոգոնիական հատկություններ է ձեռք բերում. նա մարդ-տոտեմից կոսմիական տոտեմ դառնալով՝ երկինք է բարձրացվում և գեղեցիկ ու լուսավոր աստղերից մեկն է դառնում։ Նա երկնքում էլ շարունակում է հայածել առանձին աստղ-տոտեմներին։ Հայկի, որպես կոսմիական տոտեմի մասին Մատը գրում է.

«Հայ + կ, հայերի ավանդական նախաոր անունը, իսկապես կոսմիական տոտեմի անուն է՝ երկինք — արև (небесенок), որտեղից ամբողջովին նրա վերապրումային ֆնացորդը Հայկ ձևով, որպես Օրիոն համաստեղություն անունը, իսկ միայն «հայ» էլիմենտը, պոլիսեմանտիզմի դեպքում, առանձին վերցրած, նշանակում է նույնպես արև...»²:

Մի այլ տեղ Մատը գրում է.

«Հիմք չկա հրաժարվելու այն ենթադրությունից, թե համապատասխան ժողովուրդը՝ արդեն Հայկ (և ոչ Հայք), երկրպագում էր աստված լուսատու Հայկին և կոչվում էր նրա անունով, իր ազգային աստվածություն կամ ճիշտ և էթնոլոգիական անունով ասած՝ իր տոտեմի անունով»³:

Որպես կոսմոգոնիական հասկացողություն, Հայկ տոտեմը նոր՝ ոչ տոտեմական բնույթի հատկություն էլ է ձեռք բերում, նա լուսավոր է, պայծառ, երևում է ամառային արևադարձի օրերին, դրանով իսկ նշում է այդ արևադարձը, իսկ վարազը, որ նրա ախոյանն է մեր քանդակի մեջ, խավար է, առավել խավարում է Հայկի երևալիս և անհետանում է երկնակամօրից։ Այս տեսակետից ուշադրավ է. որ աստանյան արվեստի մեջ մենք հանդիպում ենք որսի տեսաչանի, ուր վարազի պատկերը սև է (խավար)։ Մենք այն կարծիքին ենք, թե աստանյան արքայի կոխիլը վարազի դեմ վերը բա-

¹ Սերենտի եպիսկոպոսի Պատմություն, գլ. Ա, էջ 4: (Ընդգծումը մերն է — Բ. Ա.):

² Н. Марр, Избранные труды, т. IV, стр. 256.

³ Астрономические и этнические значения двухплеменных названий армян. См. Записки Восточного отделения русск. арх. общества, 1921, XXV, стр. 236.

ցատրված կոսմոգոնիական հասկացողութեան մի արտահայտութիւն է հետին ժամանակներում, երբ Հայկ-Օրինն կոսմիական մարմնի տեղ բռնում է սասանյան արքան: Ըստ էութեան այստեղ մենք ունենք լույսի և խավարի դուալիստական ներհակութիւնն արտահայտող պատկեր:

Հայկ որսորդ-տոտեմ, կոսմիական տոտեմ և կոսմիական երևույթներից մեկը (ամառային արևագարձը) անգրադարձնող հասկացողութիւն, լույսի ու խավարի դուալիստական ներհակութեան արտահայտութիւն և այլն: Հասկացողութիւնների այս ամբողջ շարքը հին արևելյան չափազանց ընդարձակ արմատներ ունի: Նրա լոկալիզացիան հայերի մոտ սկսվում է նախաուրարտական և ուրարտական շրջանում. (մեր թիմայից զուրա է ցույց տալ, որ Հայկին և նրա հաջորդներին վերաբերող ավանդութիւնը ինքնուրույն մոտ ամբողջովին արտահայտում է այդ ժամանակաշրջանների հարաբերութիւնները):

Արևելյան Հայկ-Օրինն որսորդ-տոտեմը մեռնելուց հետո երկինք է բարձրացվում, անմահացվում է որպես կոսմիական մարմին և նրա շուրջը հյուսվում են կոսմոգոնիական այլևայլ հասկացողութիւններ: Երկնքում էլ նա շարունակում է կռվել այն գազանների (այժմ աստղերի) դեմ, որոնց նա հետապնդել է երկրի վրա: Այս ավանդութեան հելլենիստական լոկալիզացիան այլ բնույթ ունի: Այստեղ Օրինը երկինք չի բարձրանում, այլ իջնում է Արզը, ուր նա մտնում է որպես հսկա որսորդի ուրվականը և շարունակում է հալածել այն գազաններին, որոնց նա հալածում էր երկրի վրա: Այս ավանդութեան հետքերը գտնում ենք հունական հուշակավոր էպոսի երկրորդ մասում՝ Վոդիսականի մեջ: Վոդիսեսը Աիդում տեսնում է շատերի ուրվականները, որոնց թվում և Օրինին:

Մինոսից հետո հսկայական ուրուն երևաց Օրինի,
Գազաններին էր հալածում Ասֆոդիլյան լայն դաշտում,
Նրանց, որ երբևէ իր անհաղթ մահակով երկաթի
Ինքն էր սպանել անառիկ-լերկ լեռներում¹:

Որ վարազը կամ խոզը Հայկ-Օրինն որսորդ-տոտեմի, կոսմիական տոտեմի, խոզ-տոտեմ և խոզ-աստղ կոսմիական տոտեմ ախոյանը, շուտափույթ կերպով մոռացութեան տրված տոտեմներից չէ, այդ երևում է հայկական և պարսկական հնագույն անվանացանկերում հանդիպող այնպիսի անուններից, ինչպիսին են՝ Վարազդատ, Վարազտիրոց, Վարազներսես, Վարազվազան, Վարազշապուհ, Վարաժնուհիք (մի ամբողջ նախարարական տոհմի անունը), Վարազահան և այլն կամ մեծ, ընդարձակ, դորիկ նշանակութեամբ գործածված այնպիսի տերմիններ, ինչպես՝ վարազաթև, վարազաջիգ, վարազազիր, վարազնկարազիր (մատանի)², վարազափողոց և այլն:

Մեր այս դիտողութիւնները վարազ բառի վերաբերյալ անհրաժեշտ էին, որքանով ամառային արևագարձի նշանակ լույսի ախոյան խավարը խոզի կամ վարազի պատկերով աննշան բան չինել չէր կարող:

¹ Տե՛ս՝ „Одисей“, перевод Жуковского, издание Зелинского, стр. 147.

² Թերևս «վարազնկարազիր», ի տարբերութեան «վարազազիր» (մեծ մեծ սառելով զրկած) բառի, նշանակում է վարազի նկարը (պատկերը) կրող ծառանի:

Հայկ տոտեմի զարգացման երկրորդ աստիճանը՝ նրա կոսմիականացումը, ինչպես ասացինք, վերաբերում է տոնմական հասարակության զարգացման վերջին աստիճանին, տոնմական հասարակության քայքայման շրջանին. հետևաբար, երրորդ աստիճանը, եթե այն գոյություն է ունեցել, պետք է վերաբերեր տոտեմական հասարակության քայքայման հիման վրա առաջացած դասակարգային անտոգոնիստական հասարակության վաղ շրջանին, և որքանով խոսքը Հայկ-Օրինին է վերաբերում՝ արևելյան վաղագույն շրջանի բունակալությանը: Իրոք, հենց այս երրորդ շրջանն էլ պահպանված ենք տեսնում Պորենացու Պատմության մեջ, երբ «մոլեզնեալ այբ իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր»։ [«Ամեն մարդ կատաղած՝ սուրն իր ընկերի կողը կոխելով՝ ձգտում էին իշխել մեկը մյուսի վրա. և դեպքերը նպաստավոր եղան Բելին՝ բռնանալու և գրավելու ողջ երկիրը»։] Եվ Հայկն էլ այտեղ ներկայանում է որպես «ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային գձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց»¹: Պորենացու նկարագրությունից այնպես է երևում, որ մինչև այդ բոլոր նսկաները և դյուցազունները իրար հավասար և իրավահավասար մարդիկ էին, երբ Բելը առաջին անգամ փորձում է բունակալություն հաստատել:

Այսպիսով, այս երրորդ շրջանում բունակալ Տիտանյան արքա Բելը և նրա դեմ ապստամբող Հայկը հսկա դյուցազուններ են, աստվածներ, այժմ ոչ թե առանձին տոհմերի կամ ցեղերի տոտեմներ, այլ առանձին երկրների աստվածներ: Բելի աստված լինելն առարկության չի կարող հանդիպել, որովհետև նա եղել է բարեկացիների և քաղաքացիների արեգակի աստվածը, երկնքի և լույսի տերը, աշխարհի և մարդկանց տերը, աստղերին իրենց ճանապարհը ցույց տվողը (Հայկը, որի վրա նա բռնանում է, սկզբնապես նույնպիսի մի աստղ է կամ համաստեղություն): Իսկ Բելի դեմ ապստամբող Հայկը, որ կոչվում ու սպանում է Բելին, չէր կարող դյուցազն, աստված չլինել: Բելը բռնանում է շատ շատերի վրա և միապետել է կամեմում արտահայտությունը՝ նրա՝ շատ ժողովուրդների ընդհանուր աստված լինելու կամ այդպիսին դառնալու նշանակությունն ունի, իսկ Հայկը լուկա աստված է Արարատյան երկրի համար:

Հայկը, հայերի նահապետը, որի անվան հետ վաղուց ի վեր կապված է հայ ժողովրդի անունը, Մովսես Պորենացու և Անանուն պատմիչի մոտ ներկայանում է որպես հսկա աղեղնավոր, ըմբոստ և ապստամբ նահապետ, որը չի կամենում ենթարկել Բելի բունակալությանը, ապստամբում է նրանից և հեռանում, այնուհետև կովի է բռնվում իրեն հետապնդող Բելի հետ, սպանում է նրան և բնակություն հաստատելով Արարատյան երկրում, սկիզբ է դնում մի ժողովրդի և իր անունը տալիս է նրան Հայք ձևով: Պորենացին գրում է.

«Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջազանդուր, խայտակն և հաստարազուկ: Սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լետլ, և ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային գձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ գձեռն ընդդէմ բունաւորու-

¹ Մ. Պորենացի, Պատմութիւն, գիրք Ա, գլ. Ժ, էջ 33:

թեանն Բելայ, ի տարածանել տղղի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլաց և ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ Չանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրամանեակ ի Բաբելոնի՝ չու արարեալ դնայ երկիրն Արարադայ...¹»

[«Այս Հայկը, ասում է (վեպը), վայելչակազմ էր, հաղթանդամ, խիստ գանգուր մաղերով, վառվառն աչքերով և հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի հանդիսացավ հսկաների մեջ և ընդդիմացող այն բոլորին, ովքեր ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խրոխտանալով, անչափ կատաղի և ուժավոր բազմամբոխ հսկաների մեջ, ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնակալության դեմ, այն ժամանակ, երբ մարդկային ցեղը տարածվում էր ողջ երկրի լայնության վրա: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մարդ կատաղած՝ սուրն իր ընկերի կողը կոխելով՝ ձգտում էին իշխել մեկը մյուսի վրա. և դեպքերը նպաստավոր եղան Իււրի՝ բռնանալու և զրավելու ողջ երկիրը: Որին չկամենալով հնազանդվել Հայկը, Բաբելոնում իր Արամանկյա որդին ծնելուց հետո, չվեց, զնաց Արարադի երկիրը...»]:

Բեւը Հայկի հետևից պատգամավորներ է ուղարկում և պահանջում է նրանից հնազանդվել իրեն:

«...Մեղկեա ցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան»:

[«...Մեղմիք քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և հնազանդվելով ինձ, ապրիք խաղաղության մեջ, ուր որ կհաճես բնակության տեղ ընտրել իմ երկրում»]:

Հայկը խստութեամբ է պատասխանում Բելի պատգամավորներին, որից հետո Բեւը զորաժողով է կատարում և պատերազմով գալիս է Հայկի վրա: Հաճել է նկատել, որ ըմբոստ նահապետը գերադասում է մահը բռնակալության դեմ մղվող ճակատամարտում, քան ստրկական լուծը: Ճակատամարտի հանելով իր քաջերին, Հայկը դիմում է նրանց. «...կամ մեռցուք, և աղիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»²:

[«... կամ մեռնենք և մեր աղիսը (челюдь) Բելի ծառայության տակ ընկնի, կամ ցույց տանք մեր մատների հաջողությունը նրան, նրա ամբոխը ցվրվի, և մենք լինենք հաղթություն տանողը»]:

Իսկապես նա ցույց է տալիս իր մատների հաջողությունը և եռաթև նետով գետին է կործանում հսկա անհեղեղ Բելին: Որպես ազատատենչ, բռնակալության դեմ ապստամբած և հաղթանակ տարած հերոս, Հայկը ներկայացվում է «գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ, հաստաղեղն», որի աղեղը լայնալիճ է, ինքը կորովաձիգ, «ի մէջ

¹ Մ. Թորենացի, Պատմութիւն Հայոց, 1913, Թիֆլիս, գիրք Ա, գլ. Ժ, էջ 32-33:

² Նույն տեղ, գիրք Ա, գլ. ԺԱ, էջ 34:

³ Նույնը, էջ 35:

սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, և ընդդիմակաց բռնաւորութեան», ազատասեր է, սիրում է իր երկիրը, խաղաղ կյանքը, շինարար է և այլն և այլն — ահա թե ինչպիսի պատկեր ունի հայերի նախահայրը՝ Հայկը:

Տոտեմից կոսմոգոնիզմ, ապա պերսոնիֆիկացիա՝ պատմական երանգավորմամբ — սա ընդհանուր ուղի է հանդիսանում բողոթիվ առասպելների զարգացման փոխակերպման համար և համապատասխանում է հասարակական մտածողութեան զարգացմանն ու փոխակերպութեանը:

Հայկի առասպելը հայ ժողովրդի ավանդութեան մեջ գալիս է որպես ժառանգութեան Հայաստանի հնագույն բնիկներից, հայ ժողովրդի ուրարտական նախորդների միջոցով: Չի կարելի համաձայնել Մ. Աբեղյանի այն կարծիքին, թե այս առասպելն ուրիշ երկրներից Հայաստան եկած թափառական զրույց է (Wandersage)¹: Ինչ վերաբերում է նման առասպելների առկայութեանը ուրիշ շատ ժողովուրդների մոտ, ապա այդ միանգամայն հասկանալի է, որքանով այդ և նման առասպելները պայմանավորվում են հասարակութեան և հասարակական մտածողութեան զարգացման որոշ աստիճանով, որն ընդհանուր է մարդկութեան համար, ուր էլ որ նա ապրի, ինչ ցեղի էլ որ նա պատկանի: Մեկի համար վաղ, մյուսի համար ուշ, այդ միևնույն է:

¹ Մ. Աբեղյան — Հայ ժողովրդական առասպելները. Ղազարշաղատ, 1899, էջ 253: